

POMIRBENI ZNAČAJ SAKRAMENTA POKORE

Dr. ADAM SEIGFRIED, Regensburg

»Tako, je li tko u Kristu, nov je stvor. Staro uminu, novo, gle, nast! A sve je od Boga koji nas sa sobom pomiri po Kristu i povjeri nam službu pomirenja. Jer Bog je u Kristu svijet sa sobom pomirio, ne ubrajajući im opačina njihovih i polažući u nas riječ pomirenja. Kristovi smo, dakle, poslanici; Bog vas po nam nagovara. Umjesto krista zaklinjemo: dajte, pomirite se s Bogom! Njega, koji ne okusi grijeha, Bog za nas grijehom učini, da mi budemo pravednost Božja u njemu!« (2 Kor 5,17-21)

Ono što Pavao ovdje piše svojoj mladoj kršćanskoj zajednici, u konačnici doživio je sam na sebi: otkupljenje u Kristu znači da nas Bog sveobuhvatno pomiruje sa sobom i na taj način čini nas novim ljudima. »Riječ pomirenja« iz stuboka je izmijenila njegovu vlastitu situaciju i situaciju cijelog čovječanstva.

Međutim Pavao jasno kaže i to da »pomirbeno djelo« Isusovo još nije dovršeno; ono je još u toku, ono se zbiva sve do dana dovršenja, do posljednjeg trenutka povijesti spasenja. Do tada je Bog ljudima dao u zadatak »službu pomirenja« koji su u isti tren glasnici njegova pomirenja u grešnom svijetu. Oni moraju svakom povijesnom razdoblju iznova poručiti što je Bog učinio za ljude, što on za njih čini i koje sve mogućnosti i zahtjevi iz toga slijede. Što pak to danas za nas znači, želimo protumačiti u ovom predavanju.

---

* Prof. Dr. Adam Seigfried (1936) rođen je u Karavukovu (Bačka). God. 1947 je zajedno sa svojom majkom, braćom i sestrama otišao u Graz gdje je završio gimnaziju te potom teološke studije u Rimu kao pitomac Germanikuma. Doktorirao je 1967. Od 1968 do 1971. pripremljao je svoju disertaciju iz filozofije na Yale University (USA). Od 1972. do 1974. bio je u pastvi. God. 1974. postao je asistent na Sveučilištu u Beču gdje se 1982. habilitirao. Od 1972. do 1983. obavljao je različite službe u katoličkoj izobrazni sveučilištaraca u Štajerskoj. God. 1983. bio je pozvan za profesora (i nasljednika J. Razingera) katoličke dogmatike na Teološkom fakultetu Sveučilišta u Regensburgu. Ovaj je članak njegovo gostovanijsko predavanje na našem Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Zagrebu. Glavna literatura: Th. Schneider, Zeichen der Nahe Gottes. Grundriss der Sakramentologie, Mainz 1984, 187-219; H. Vorgrimler, Sakramententheologie Dusseldorf 1987, 223-249; isti, J. Lell, Busse/Vergebung u: NHthG I, München 1984, 150-170; J. Auer, Das Sakrament der Busse, u: KKD VII, Regensburg 1979, 117-193.

1. POMIRENJE – SAKRAMENAT CRKVE

1 Etimološko-semantičke opaske

Gdje god ima ljudi, ima i iskustva krivnje i izmirenja. Iskustvo krivnje i pomirenja je, kao i iskustvo mržnje i ljubavi, osnovno ljudsko iskustvo. Krivnja uopće nije, jamačno, u prvom redu kršćanski nego ljudki problem. Činjenicu da ljudi uviđaju krivnju kao temeljnu datost svoga života danas više uopće ne postavljaju u pitanje ni filozofija ni profana povijest ni povijest religija. Gdje god danas ima ljudi, ne postoji samo iskustvo krivnje nego i težnja za okajanjem i za pomirenjem kao temeljem ljudske datosti.

Riječ »krivnja« na njemačkom jeziku znači »Schuld« i dolazi od staronjemačke riječi »skulda« te ponajprije znači nešto što *treba* (staronjem. »skulan« znači »trebati«). Novija indogermanska istraživanja pokazala su da stara riječ »skulda« sadrži korijen riječi »skvel« što opet znači rezati, sjeći. Na starom islandskom jeziku »skal« znači raniti nekoga ili čak ubiti nekoga (hrv. raskoliti, op. prev.), pa stoga dati naknadu nekome. Ta riječ nipošto ne spada isključivo u religioznu upotrebu.

Imati, osjećati krivnju može se na tri načina:

1) Sasvim općenito: biti uzročnik nečeg pogubnog. Znati, da si povrijedio i ugrozio *uspostavljeni red* i da si stoga dužan opet urediti stvar. I konačno bolno spoznati, da u ostvarivanju sebe sama ne postizem ono što odgovara mojem bitku i da sam opet dužan da ponovno uspostavim vanjski red. U tom smislu pomirenje bi bilo jednostavno ponovno uspostavljenje prvotnog poretka. Time još nipošto nije obuhvaćena čudoredno-moralna ili dapače kršćanska sastavnica.

2) Krivnja u jednom sasvim drugom korijenu riječi znači i obvezu nešto poduzeti (lat. *obligatio*), dakle neki stanoviti dužnički odnos. Upasti u krivnju stoga znači osjećati se dužnim izvršiti neku dužnost, npr. platiti dug. Krivnja nestaje onog trenutka kada dužnik (*debitor*) izvrši dužnu stvar »vjerovniku« (*creditor*) ili kad ta krivnja nestane opraštanjem. Nestajanje ovakvog dužničkog odnosa moglo bi se u čisto analognom smislu označiti kao »pomirenje«.

3) Čudoredna je krivnja više nego obično otuđeno uzročništvo ili dužnost nešto poduzeti. Etika i moral naime proglašavaju dužnim odnosno krivim samo onoga koji zaslužuje prigovor zbog svojeg *nutarnjeg* ponašanja. Pretpostavljaju naime da je počinitelj u trenutku grijeha bio pri svijesti i uračunljiv, da je bio potrebno zreo, slobodan i da je mogao spoznati razornost svojih djela, te da se ipak potpuno slobodno odluči za to. Osoba je prema Kantu »onaj subjekt čija su djela uračunljiva«. ¹ Hegel veli još točnije: »Pravo slobodne volje je da u svom djelu prizna samo to kao svoj čin i da je kriva samo za ono što već u svojim pretpostavkama spozna je kao svoj cilj, ono dakle što je bilo u njezinoj odluci«. ²

U našem slučaju zanima nas krivnja u etičko-moralnom smislu, jer samo ona u načelu pretpostavlja slobodnu i stoga osobnu uračunljivu odluku protiv

¹ Kant, *Metaphysik der Sitten*, Uvod, AB 22

² Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Der Vorsatz und die Schuld, 115–118, ovdje 117.

čudorednih vrednota. Krivac je svjestan svojega nutarnjeg otuđenja, te više ili manje svjesno teži za pomirenje.

Samo u tom slučaju može *krivnja* biti označena kao *grieh*. A na to ukazuje i staronjemački korijen te riječi »sunt(e)a« što u sebi krije staru indogermansku riječ *skam* koja je u vezi s njem. riječi *Scham* (hrv. *stid*) ili *Schande* (hrv. *sramota*). Temeljno je značenje grijeha stoga u vezi s nečim čega se stidimo.

Slično stvari stoje i s riječju *zadovoljština* (njem. »*Suehne*«). Ova je njem. riječ izvedena od st. njem. riječi *suona* (srednjenjem. *suone*) a znači otprilike sud, mir i pomirenje. Odnosi se na germ. obitelj riječi *swoh*, *swog* a koje prvenstveno znače »privesti miru«, »smiriti«. Njemačka riječ »*Versohnung*« stvorena je tek u rano visokom njemačkom jeziku, najprije je značila jednostavno otklanjanje svađe, a onda u teološkom smislu ponovno uspostavljanje zajedništva s Bogom koje je bilo oštećeno po grijehu. To ponovno uspostavljanje zajedništva s Bogom ostvaruje se po Kristu. Takvo se pomirenje može postići na više različitih načina.

Jedan od najrazličitijih načina je *pokora*. Njem. riječ dolazi od st. njem. *buoza* što ima stanovite veze s »*baz*« što znači *bolje* (slov. i hrv. *kajk*. »*bolše*«, op. prev.). U stvari »*pokora*« (njem. *Busse*) znači poboljšanje, ispravljanje. Riječ je poprimila i ona značenja koja se nalaze u hebr. riječi *šubh* (= temeljiti zaokret), grč. *metanoia* (= mijenjanje čudi, obraćenje) i lat. riječi *poenitentia/paenitentia*. Pokora (njem. *Busse*) u tom smislu pretpostavlja i priznanje uračunljivog pogrešnog čina protiv Boga kao i svijest da treba popraviti taj grijehom poremećeni odnos. I ljudi i Bog su bića koja se dadu pomiriti, izmiriti.

Već ovih nekoliko opaski pokazuje da iskustva krivnje i težnje za pomirenjem i okajanjem nisu nipošto kršćanske neuroze, nego spadaju u temeljne činjenice ljudskog bića uopće.

2 Antropološke opaske

A odakle potječu takva osnovna iskustva? Odgovori na ovo pitanje su mnogostruki. Ovdje ću ukratko iznijeti samo dva, budući da su oni još danas na snazi:

1 *Arhaični pojmovni modeli* poimaju čovjeka kao biće koje ima svoje stalno mjesto u vječnome redu svijeta kakav je Bog uspostavio. Ako čovjek postupa protiv tog svetoga reda i poretka ako razara postavljeni red, navlači na taj način na se krivnju te mora računati s Božjim sankcijama. »*Svako* suprotno postupanje – sasvim svejedno da li čin proističe iz ljudske slobode i predumišljaja ili ne, sasvim svejedno kakva je bila nakana onog koji je čin učinio (čovjek osjeti kao krivnju). Ako čovjek nešto učini protiv uspostavljenog reda, onda je taj red poremećen, i čovjek mora poduzeti postupak pomirenja. Subjekt čina pomirenja je sam grešnik odnosno zajednica koja je tim grijehom zaražena. Pomirenje se ostvaruje tako da grešnik prizna svoj prekršaj u svetom obredu te tako priznaje red i svjesno i voljno prihvaća sankcije koje mu se nalažu da bi se ponovno uspostavio red. Takve su sankcije na primjer: pokornička djela, asketska odreknuća, žrtva svog ili tuđeg života, ali i ritualizirano

darivanje životinja i stvari.«³ Ovaj pojmovni model stavlja iskustvo krivnje i pomirenja u objektivističko-magijski odnos. U njemu se u iskustvu krivnje i pomirenja ne radi o interpersonalnodijaloškom događaju između Boga i čovjeka, nego o čisto stvarnom rušenju i ponovnom postavljanju od Boga postavljenog reda. Ne obazire se na nutarnje, *subjektivno* ponašanje, na znanje, namjeru i čovjekovu slobodu. Važno je samo to da stvarnom rušenju reda odgovara čisto objektivno uspostavljanje istog. Taj je model kumovao već staroistočnjačkim i grčkim mitovima a bio je pojmovni temelj još i u klasičnim grčkim tragedijama. Sjetite se samo onog gradiva o Edipu za kojim su posegnuli Eshil, Sofoklo i Euripid, prema kojima je glavni junak, premda je incest počinio bez znanja, bez slobode i nenamjerno, ipak zbog njega bio osuđen i kažnjen.

Ovakvo *objektivističko* shvaćanje odnosa krivnje i pomirenja bilo je doduše već u Starom zavjetu u načelu nadvladano, zadržalo se ipak u mnogim teološkim strujanjima kršćanstva do dana današnjega (usp. na primjer objektivističko shvaćanje potpunosti priznanja grijeha u ispovijedi, ritualizirana praksa odrješenja mnogih svećenika itd).

2) U načelu ipak *kršćanski* pojmovni model krivnje i pomirenja polazi sasvim druge slike o čovjeku. U okviru zapadnih kršćanskih tradicija Karl Rahner je označio čovjeka kao »duh u svijetu«.⁴ Čovjek je prema tome biće koje je po svome tijelu povezano s materijom a po svom duhu s beskrajnom transcendencijom. Uvjetovanosti njegova tijela vežu ga, doduše, uz ovaj svijet, od kojeg se može potpuno osloditi samo uz cijenu svoga vlastitog života. U isti pak tren to biće čovjek ima u sebi i one osobne sile koje mu omogućuju da transcendiru (nadiđu) sve granice. U tom se i sastoji njegovo dostojanstvo u usporedbi sa svim drugim unatarsvjetskim bićima s kojima se susreće. On je orijentaciona i konačna točka dosadašnje evolucije. On je u isti tren i slika Božja, čuvar i glava sveg ostalog stvorenja. Sasvim je u skladu sa zapadnjačkom antropologijom, kad Walter Kasper izvodi mogućnost grijeha, a samim time i osnovnog iskustva krivnje i pomirenja iz činjenice da je čovjek *biće sredine*.⁵ Vezan svojim tijelom uz sasvim konkretan prostor i određeno vrijeme uzdiže se čovjekov duh do sveukupne stvarnosti, do samog bitka kao takvog. Kao biće sredine čovjek nije nikad tako priljepljen za neko ograničeno dobro da bi onda i osim toga što je upućen na jedno, istinito, dobro i lijepo izgubio transcendentni bitak. *Upravo ta njegova upućenost* čini čovjeka etičkim bićem s čudorednim obvezama, jamči mu njegovu čast. Čudoredna obveza ne znači ništa drugo nego spoznaju da svi moji čini i sve moje djelovanje, ali i svi moji propusti vazda stoje na obzorju one bezuvjetne vrijednosti koju u konačnici predstavlja Bog sam.

Ako nešto odlučim, a ne poštujem taj odnos, onda razaram *već unaprijed uspostavljen čudoredni red*. Nastaje krivnja. Krivični je čin dakle nešto znatno

³ G. Greshake, Die Beichte, Eine biblischantropologische Hinführung, u ThPQ 124 (1976), ovdje 325.

⁴ K. Rahner, Geist in der Welt. Zur Metaphysik der endlichen Erkenntnis bei Thomas von Aquin, Innsbruck 1939.

⁵ W. Kasper, Anthropologische Aspekte der Busse, u ThQ 163 (1983) 96–109.

više nego isključivo *objektivno* rušenje reda ili samo izvanjska povreda časti vlastite osobe ili prava drugih. *Objektivno je i subjektivno* kriv mnogo više onaj, koji ne usklađuje svoje čine ili svoje propuste prema *bezuvjetnoj vrijednosti*.

U ovom pojmovnom modelu može se govoriti o grijehu samo onda kada se netko ogriješi svojim postupcima ili svojim propustima o onoga, kojega je spoznao kao osobno, božansko biće, neuvjetovanu vrijednost, dakle o samoga Boga.

Povijesnoreligijska su istraživanja pokazala ono, što su veliki mislioci i pjesnici već oduvijek znali, naime da se u svijesti krivnje pokazuje jeka dubokog uvjerenja o tomu da je grijeh najveće od svih zala upravo zato jer se njime svjesno povređuje stvoreni red i volja Božja.

Ne uzevši u obzir bolesnu skrupuloznost, *svijest krivnje* je u normalnom slučaju izraz nepovredive, vlastite *osobne časti*. F. Nietzsche ima sigurno krivo, kad proglašava svijest krivnje u načelu kao obeščašćenje; dapače, kao otuđenje čovjeka. Takvo proglašavanje isto tako malo oslobađa čovjeka kao i izjava Karla Marxa, prema kojoj je krivnja samo plod društvenih odnosa ili izjava S. Freuda, da je krivnja napetost u odnosu između nagona i svijesti ukorijenjene u prirodi isto tako potrebnog odricanja nagona. Očigledno ove su i ovakve izjave zadnjih sto godina donijele sa sobom i nešto dobra: pomogle su naime, da se mnogi ljudi oslobode od svojih neurotičnih osjećaja krivnje i strahova zbog grijeha. Imaju one zaslugu da su odstranile dramtizirajuće propovijedi o paklu i oslobodile ljude onih eklesiogenih neuroza koje su zbog njih nastale. Međutim, one ne mogu važiti kao *istinsko svladavanje* osjećaja krivnje. Iskustvo krivnje i čežnja za pomirenje jesu i ostaju opće ljudske pojave.

3 Biblijskoteološka i povijesnoteološka razmišljanja

Biblijskoteološki se pomirenje čovjeka događa po Bogu. Bog pomiruje čovjeka sa sobom. Sam je čovjek u konačnici samo uvjetno sposoban za pomirenje, iako je pomirenje najintimnije povezano s obraćenjem. Ovo želim protumačiti.

U grčkoj klasici postoji nešto što bismo mogli označiti kao promjenu mišljenja. Već je Sokrat naglasio protiv ciničke izjave sofista tzv. *samosvijest*. Iz toga se kasnije razvilo ono idealističko poimanje metanoie, koje shvaća obraćenje (= pokora) kao samospoznaju i samoosmišljenje. To znači: ako čovjek prodire u sebe sama i duboko se zamisli nad samim sobom, nailazi u sebi na božansko. obraćenje je stoga ulazak u sebe samoga. S obraćenjem se već dogodilo nešto bitno! Nasuprot ovomu biblijsko je poimanje obraćenja i pokore mnogo kritičnije i korjenitije. U Bibliji se čovjeka ne kritizira isključivo zato što se prilijepio za izvanjsko pa je stoga rastresen te se mora vratiti samome sebi. Pismu zna da opasnost za čovjeka može doći upravo iz njegove *nutrine*. Biblijska vjera kritizira i *oholost duha* koja nije kadra prepoznati svoju vlastitu ograničenost, te postaje žrtva hybris, superbia, oholost. Pismu nije stalo samo do polovice

čovjeka nego do cijelog čovjeka, i izvanjskog i nutarnjeg. Za Pismo obraćenje stoga nije jednostavno povratak u samoga sebe, nego mnogo više odvrat od sebe samoga i povrat Bogu. Obraćanje ne upućuje čovjeka jednostavno na sebe samoga nego na Boga koji je izvan čovjeka a koji čovjeku pristupa, kao osobni ti. Ono zahtijeva od čovjeka korijenitu promjenu.

Već u SZ stoji za ovo krojenito mijenjanje čovjeka riječ *šubh*. Prijevodom biblije na grčki jezik taj se izraz povezuje s grčkim izrazom *metanoia* koji po sebi najprije znači, prije i izvan Biblije, samo »mijenjanje mišljenja« odnosno »mijenjanje čudi« (metanoia je u vezi s grčkom imeničom *nous* što znači *pamet*) bez prosudbe vrijednosti. Značenje glagola *šubh* koje je tek sekundarno religiozne naravi (samo 118 od 1050 primjera u Bibliji) upućuje na dva značenja, jedno je *načelno* a drugo *kultsko*:

a) U *načelu* izraz *šubh* znači »vratiti se«, »obrnuti se« u smislu »vratiti se od nečesa(nekoga) k nečemu(nekomu), »povratiti se«. »U njemu se najčešće pojavljuje smisao ovog »opet natrag«! Tako dolazi do izražaja dvostruki vid: *odvratiti se i povratiti se k nečemu(nekomu)*. Predmet *odvratanja* je u najviše slučajeva zlo, zli čini, grešan život odnosno krivi bogovi, idoli, dakle sve što se protivi onomu kome se obraćenik treba *povratiti*: Jahve...Onaj komu se obraćenik treba opet vratiti jest Bog, Jahve. Ovaj vid povratka, ponovnog vraćanja je odlučan; od njega i onaj drugi od kojeg se obraćenik vraća dobiva svoje značenje. Ponovni povratak Bogu Jahvi znači *načelno ponašanje*, ponašanje koje obuhvaća cijeloga čovjeka. To znači stvarati novi odnos prema Bogu, *a odatle i novi odnos* prema bližnjemu i prema zajednici.⁶ To je *načelno značenje*.

b) Međutim pojam *šubh* ima i *kultsko značenje* obraćenja: »Kao što naime drugi staroistočni narodi tako i Izrael zna za *kultsko-obredne* oblike koji upućuju na »obraćenje« kao »činiti pokoru«. Kako god mi to prosudili, u Izraelu postoji svijest o određenim oblicima pojedinačnog kao i zajedničkog slavljenja pokore kao i pokoričnih obreda, nastala na temelju pojedinačnih krivih čina, grešnosti pred Bogom. Vanjski su oblici nada sve post, a potom i pokorničko odnosno žalobno odijelo, vreća i pepeo kao i molitva i zapomaganje (usp. na primjer 1 Kr 21; Joel 1,8; Judi 4,7ss; Iz 58,5; Dan 9,4–19; Bar 1,15–3,8; Nah 2,9). Postoje pokornički dani s pokorničkim bogoslužjem. Njihovi su sadržaji zazivanje Jahve u pomoć i poništavanje grešnosti, priznanje grijeha i još neki drugi obredni čini (usp. 1 Kr 8,33s; Jr 26,6,9; Zah 7,3,5; 8,19).«⁷

Temeljno biblijsko značenje pojma *šubh* u religioznom smislu mogli bismo ovako sažeti: odnos prema Bogu i njegovu stvorenju (prije svega zajednici božjeg naroda) postaviti na temelje koje je Bog ponovno postavio, *dati se pomiriti s Bogom*.

U NZ se na prvi pogled ne mijenja mnogo shvaćanje obraćenja i pomirenja. Dok Ivan Krstitelj sudom utemeljuje neminovnu potrebu pomirenja i ukazuje na to da nije tako važno genealoško podrijetlo od Abrahama, nego mnogo

⁶ R. Schulte, Umkehr (Metanoia) als Anfang und Form christlichen Lebens, u: MySal 5, Zurich u.a. 1976, 117–135, ovdje 121.

⁷ Ondje 122.

više nutarnje obraćenje, zemaljski Isus postavlja iznad svega misao o pomirenju u vezu sa svojom propovijedi o skorom dolasku Kraljevstva Božjega. On upućuje na bezuvjetno i slobodno prijanjanje Boga uz čovjeka te povezuje misao o pomirenju i obraćenju s povratkom svojoj vlastitoj osobi (usp. Mk 1,15). Takvo shvaćanje pomirenja pokazuje prije svega prisposode o pronalasku izgubljenog (ovce, drahme, sina: Lk 15). One znače: *Budući da Bog traži izgubljeno, to jest grešnika, i bezuvjetno mu nudi svoje izmireno zajedništvo, zato je pokora moguća kao povratak Bogu.* Pomirenje tako nije čovjekov pothvat, nego Božji dar! To možemo još jasnije zaključiti iz Isusovih djela: Isus omogućuje obraćenje tako što oprašta grijeha (usp. Lk 7,36–50; Mk 2,13–17). Time izaziva farijeze u čijim je očima on za sebe prisvojio isključivo pravo Božje.

Isusov poziv na pomirenje ne dopušta polovičnost srca. Smisao najvažnijih parabola i događaja njegova života nose značaj *jedinstvenosti: kao što smo samo jedanput stvoreni, tako je i novo rađanje kao mogućnost obraćenja jedinstveni neponovljivi događaj.* Pomirbeni zov na obraćenje i uopće svi događaji u vezi s njime načelno nose značaj jedinstvenosti, neponovljivosti (poziv učenika: sada ili nikada! Nikakvo odgađanje!). Isus reče čovjeku koji ga želi slijediti, ali najprije pokopati svoga oca: »Neka mrtvi pokapaju mrtve, a ti idi i naviještaj Kraljevstvo Božje« (Lk 9,60), ili onomu koji se želi još samo oprostiti od svoje obitelji: »Nitko tko stavlja ruku na plug i okreće se natrag nije dostojan Kraljevstva nebeskog« (Lk 9,62).

Iz spoznaje da susret s Isusom i obraćenje njemu imaju jedinstveni i konačni značaj *prva je zajednica izvela zaključak da pomirbeno krštenje može biti podijeljeno samo jedanput.* Prema poslanici Hebrejima nema pored krštenja *druge pokore* (6,4–6): »Zaista, onima koji su jednom prosvetljeni, i okusili dar nebeski, i postali dionici Duha Svetoga, i okusili lijepu riječ Božju i snagu budućega svijeta, pa otpali, nemoguće je opet se obnoviti na obraćenje, kad oni sami ponovno razapinju Sina Božjega i ruglu ga izvrgavaju«.

Samo se po sebi razumije, u prvoj kršćanskoj zajednici su spoznali da u njoj postoji grijeh i poslije krštenja, da jedan jedinstveni pomirbeni čin nije napastima stao na kraj. A ipak nema u NZ ni jednoga mjesta koje bi zanijekalo korjenitu jednodrotnost odlučnog obraćenja vjeri na račun susljednih pomirbenih čina. Prva kršćanska zajednica još nije uopće razmišljala o međusobnom odnosu jednokratnog krštenja i kasnijih pomirbenih čina. To će uslijediti tek kasnije.

Jedno je sigurno: sva bit i djelo Crkve od samog je početka korjeniti *ne grijehu.* On nije bio ograničen samo na *kulski* čin pomirenja odnosno pokore, nego je mnogo više došao do izražaja u njezinoj navjestiteljskoj službi koja je bila shvaćena kao »služba pomirenju« (usp. 2 Kor 5,18ss). Zajednica je sebe u svojem ostvarenju shvatila kao uprisutnjenje proslavljenog Gospodina u svijetu koji sudi i pomiruje. U krštenju koje je vrijedilo kao čin pomirenja ona predvodi čovjeka kao grešnika (Dj 2,38; 1 Kor 6,11; grijehu treba umrijeti Rim 6). Ona to isto čini i u sakramentu euharistije, u kojem naviješta smrt Gospodnju kao pomiriteljski čin (»predan za sve« Mt 26,28; usp. 1 Kor 11,24–26). Osim toga ona priznaje vlastitu krivnju tako što (u Očenašu) moli za

oproštenje (usp. Mt 6,12) te molitvama, postovima, bdijenjima i davanjem milostinje čini pokoru (usp. Mt 6,1-18; 9,15; Mk 9,29). Konačno, ona moli za pojedine grešnike u svojim redovima (usp. 1 I Iv 5,16) i bratski ih opominje (usp. Mt 18,15). Ako to ništa ne koristi, »javno ga kori« po svome službeniku (1 Tim 5,20; usp. 2 Sol 3,140).

Poput sinagoge i Crkva »veže« grešnika. Ali budući da se shvaća kao *pomirbena prisutnost Kristova* u svijetu, ona »isključuje« i uskraćuje oprostjenje samo s ciljem *pomilovanja* i spasenja (1 Kor 5,5; 1 Tim 1,20): ona predaje grešnika sotoni »na propast tijela«, da bi se spasio »duh u Dan Gospodina Isua«. Nema pomoći samo protiv okorjelih.

Samo se uz suzdržaj pojavljuje se pomirenje poslije ponovnog, grubog grijeha. Tako članovi zajednice trebaju i nadalje jedan drugoga tješiti, opominjati i bodriti, kao što to već ionako čine (1 Sol 5,11). Za takve čine ima i nekih pravila: ako grešnik ostaje tvrdokoran, treba ga se zajednica klonuti, da bi došao do kajanja (2 Sol 3,6-15). Ovo izbjegavanje grešnika očigledno nije shvaćeno u smislu ekskomunikacije, nego mu je cilj bio obraćenje grešnika, kao što smo već gore naveli (usp. 1 Sol 3,14; 1 Kor 5,1-13; 2 Kor 2, 5-11), ali i zaštita zajednice od zaraze grešnika koji bi u njoj i dalje nesmetano boravio.

Već je iz ovoga vidljivo da je oprostjenje grijeha prvotno bila stvar *cijele zajednice*. Budući da grijeh pogađa i ranjava zajednicu, i oprostjenje grijeha ima veze sa zajednicom. Doduše Bog izmiruje, ali on to ne čini mimo zajednice, nego u njoj i po njoj.

Izjave NZ o obraćenju, pokori i izmirenju htio bih sažeti u sedam teza:

1) Cijeli NZ svjedoči o tomu da pomirateljski čin Božji, po kojemu se Bog spušta u svijet, mora ostati sačuvan i poslije smrti Isusa Krista, još bolje od njegove smrti.

2) Unatoč tomu, korjenitost i *jednokratnost* obraćenja su naglašene svugdje u Pismu.

3) Nema u Pismu *ni jedne* posve jasne i posve izravne riječi *uspostave* sakramenta pomirenja.

4) Stvara se međutim ipak temeljno pravilo pomirenja *u zajednici* koja smatra da ju je Gospodin opunomoćio da oprašta grijeha.

5) Budući da grijeh pogađa zajednicu kao cjelinu, i pomirbeni je čin stvar *čitave* zajednice.

6) Novozavjetna zajednica postaje svjesna da je opunomoćena za važnu ulogu u izmirenju svijeta. Ona je svjesna svojeg poslanja – »službe na pomirenju«.

7) Nema ni u SZ ni u NZ pravila koja bi važila za izmirenje svagda i svugdje.

Iz ovih teza proizlazi zaključak da pastoralno oblikovanje pokorničkog i pomirateljskog čina ima kroz povijest vrlo široki prostor.

Ono što nalazimo u Svetom pismu o obraćenju i pomirenju ima očigledno vrlo malo zajedničkog s onim što se pod pokorničkom praksom podrazumijeva u pučkom govoru. On je najčešće shvaća kao materijalnu zadovoljštinu za neki

prekršaj: »ispovjednik« nalaže »pokoru«! Ovakvo shvaćanje ne potječe iz NZ, nego se oblikovalo kroz tradicionalnu crkvenu pokorničku praksu posljednjih stoljeća. Kako je do toga došlo?

U svojoj ispovjedničkoj praksi često sam se puta susreo s poteškoćom koju imaju ljudi glede uhodane pokorničke prakse. »Kad nas je već Isus Krist otkupio, zašto nas nije otkupio i od ispovijedi?« Jedna me gospođa svaki puta pitala, kad me god srela: »Zar Crkva još nije ukinula ispovjednu praksu?«

Na početku povijesti crkvene pokore stoji – kao što smo pokazali – dijagonalno suprotno tjeskobno pitanje: »Mogu li i smijem li se ja, kao onaj krštenik koji je ponovno upao u grijeh, nadati spasenju u Kristu? Kao neke vrsti prvi odgovor na to pitanje stoji onaj dramatični prizor iz Djela apostolskih u kojem je prva kršćanska zajednica vrlo oštro reagirala na grijeh, kad je na nj naišla u svojim redovima: iznenadna smrt Hananije i Safire zbog njihove laži (usp. Dj 5,1–11); i »isključenje« zbog teškog grijeha bilo je vrlo ozbiljno shvaćeno (usp. 1 Kor 5,1–12), pa i u slučaju da je bilo učinjeno radi obraćenja grešnika. Poslanica Hebrejima (6,4–6) za »otpale« ne vidi više uopće nikakve mogućnosti za obraćenje. U atmosferi takve strogosti morala je riječ »pastira« (Herme) sredinom 2. stoljeća zvučati vrlo utješno: postoji *jedna* mogućnost za pomirenje i pokoru i onomu koji je poslije krštenja sagriješio. Ova je mogućnost jamačno zbog blizine svršetka bila pružena još *samo jedanput*. Hermas nipošto ne veli da je ova mogućnost bila pružena tek u njegovo vrijeme, odnosno da je prije njega nije ni bilo. On samo naglašava po prvi puta njezinu *jednokratnu* mogućnost. »Zakleo se naime Gospodin svojom Slavom svojim izabranicima: ako poslije utvrđena dana (za ovu jednokratnu pokoru) počinite još koji grijeh, onda *više nemate oktupljenja*. Pokori je naime za pravednike (= krštenike) kraj; ispunjeni su dani pokore za sve svete; a za pogane ima pokore sve do posljednjeg dana (oni se naime mogu dati krstiti u svako doba).«⁸

U ovom citatu dolaze *dvije* najvažnije značajke tadašnje pokorničke prakse do izražaja: »jednokratnost« i »javnost«: tj. *jednokratni pomiriteljski čin* u Crkvi biva *javno* podijeljen. Od sredine 3. do svršetka 7. stoljeća grešnik je tom činu izmirenja bio pripušten *samo jedanput* u životu. Taj je jednokratni pomiriteljski čin bio namijenjen isključivo za teške grešnike i bio je obavljan strogo crkveno.

Stara je crkvena pokornička praksa imala *jednu veliku prednost*: grijeh je bio shvaćen vrlo ozbiljno i grešnika su još jednom uvodili u kršćanski život. Onaj tko je onda izdržao pokoru, sigurno je osobno *sazrio* za novo potpuno učlanjenje u kršćanski život.

Stara je praksa jednokratne pokore imala i *manjak*:

1 U propovijedima crkvenih Otaca često je bilo govora o stidu zbog kojega su se mnogi bojali te javne pokore. Svugdje je bilo prisutno licemjerje i prividna pravednost.

⁸ Vis II, 2,2 (prijevod: B. Poschmann, *Paenitentiae secunda*, Bonn 1940, 142s). Istaknuo pisac.

2 Pokornici su postajali ljudi druge klase pred kojima su se drugi kršćani isprivali svojom samopravednošću. Prezirali su pokornike, i mnogi su stoga pobjegli u pustinju.

3 Čvrstim prijanjanjem uz jednokratnost pokore crkvena je pokora bila ograničena samo na mali krug kršćana. O caru se Konstantinu priča da je iz straha pred pokorom odgađao krštenje sve do kraja života. Da li je to i povijesno istinito, ne može se dokazati. Sve je to dovelo dotle da je praksa crkvenog pomirenja došla sredinom 6. stoljeća u ozbiljnu krizu.

Po irskim se misionarima konačno pojavila tijekom 6. i 7. stoljeća nova pokornička praksa na kontinentu, te je sasvim potisnula staru pokorničku praksu koja je na kontinentu još bila na snazi.

Nova pokornička praksa ima slijedeće značajke:

1 Ona je »privatna«, budući da se zbiva između svećenika i grešnika. Crkvena zajednica nema tu nikakva udjela. Nekoć uobičajena monaška ispovijed nije obično završavala pričešću. A kod sadašnje crkvene ispovjedne prakse ponovno pripuštanje euharistiji jedan je od bitnih sastavnih dijelova pomirenja.

2 Pomirenje je ponovljivo: pokora sada više nije životno osramoćenje. Dok su ranije pokoru za teške grijehе upravo zbog njezina ponižavajućeg oblika odgađali sve do kraja života, sad ona može, dapače i mora biti poduzeta odmah. Oko 800. godine je u Galiji već postojala obveza uskrсне ispovijedi.

3 Redovni djelatelj pokore nije sada više biskup, nego obični svećenik. Tako je pokora mogla biti češće podijeljena.

4 Novi je pokornički oblik bio vrlo strog: pokore su doduše bile vremenski ograničene, no one su bile tvrde i »opetovane«: za različite grijehе bilo je različitih pokora koje su, jedna nadodana drugoj, mogle biti izvanredno tvrde. Sva je ta praksa dobila naziv »tarifna pokora«.

5 Tijekom vremena bile su pokore za neke grijehе sabrane u tzv. pokorničke knjige.

6 Od 8. stoljeća postupno se oblikovao gotovo »sveopći« novi obred sakramenta pomirenja:

– grešnik polazi k svećeniku da s njime razmatra glavne članke svoje vjere i da probudi u sebi pokajanje.

– Potom mu prizna svoje grijehе i s njime moli – klečeći pred oltarom – pokorničke psalme ili druge, obično vrlo duge molitve.

– Potom dobiva pokoru; svećenik ga pri tom pita da li može pokoru izvršiti.

– Pošto je izvršio pokoru, ponovno dolazi k svećeniku da se ponovno izmiri s Bogom i zajednicom.

Ova tzv. »tarifna ispovijed« trajala je do 12. vijeka i sve je više gubila svoj društveni crkveni značaj krivnje i pomirenja, a u prvi je plan isticala obred kakav je još danas u skurilnoj praksi. Stoga je sakrament pomirenja poprimio novi oblik od Visokog srednjeg vijeka na ovamo.

Srednjovjekovna je školska teologija po prvi puta sistematski postavila novi oblik sakramenta pomirenja. Ona se po prvi puta izjasnila u prilog sakramentalnosti, sudačkog značaja pokorničkog bogoslužja, obveze pojedinačne ispovijedi (samo za teške grijehе!) te o naravi kajanja i odrješenja.

1 Od sredine 12. stoljeća postoji jedan općenito priznati pojam sakramenta. Od tada se i samo pomirenje ubraja u čine koji spadaju pod pojam »sakrament«.

2 Skolastika shvaća *vlast ključeva* (Mt 16,16) u smislu *sudačke punomoći*. Ona, sudačka vlast, vrši se kroz podjeljivanje svećenikova »održšenja«. Sakramentat je pokore sada manje pomirenje s Crkvom, a više čin koji se odigrava između suca i osuđenoga, odnosno između svećenika i grešnika. Svećenik mora uočiti grijeh i dati sud (tarifna pokora!).

3 Nastao je spor oko pravog *uzroka pomirenja*: jedan je smjer vidio u kajanju i u stidljivom priznanju grijeha stvarnosti opraštanja grijeha i shvatio održšenje kao svećeničku izjavu o održšenju koje je Bog već prije podijelio. Drugi je smjer (Viktorinci) stavio održšenje dublje u sam čin pomirenja. Po svećeničkom održšenju pretvara Crkva ono održšenje koje je bog *uvjetno* kajanjem i priznanjem grijeha podijelio u *apsolutno* pomirenje. Toma se doduše odlučuje za ono shvaćanje koje u održšenju vidi uzrok pomirenja, međutim on strogo razlikuje između kajanja, priznanja grijeha, pokorničkih djela i odluke s jedne i svećeničkog održšenja s druge strane. Čini su pokornika, prema njemu, *materija*, a obrazac održšenja je *forma* sakramenta pokore. Bog oprašta krivnju po kajanju i obraćenju, to jest po grešnikovim pokorničkim činima, ali *puno svoje ostvarenje* oni postižu tek po posredovanju Crkve, to jest održšenjem, koje je u jednom mahu pomirenje i s Bogom i s Crkvom. Obadvoje *nedjeljivo* ide zajedno.

Budući da je Tridentski sabor ovakvu ispovijed (priznavanje grijeha) kakvu je razvila školska teologija visokoga srednjeg vijeka prihvatio, u Crkvi su do sada smatrali ovu »ispovijed« (priznanje/ispovijed) sredstvom crkvenog čina pomirenja. Međutim, ovaj je oblik pokore danas upao u krizu.

4 Ispovijed u »krizi«

Kroz stoljeća je sudjelovanje u misi bez pričesti bilo pravilo. Kada je na početku našeg stljeća Pijo X svojim dekretom obnove preporučio pričest kao središte slavljenja euharistije, počela je duboka i korjenita pretvorba sakramentalne prakse i u pogledu pokore. Ako je netko htio dostojno primiti euharistiju za koju su su ljudi kroz stoljeća smatrali nedostojnima, morao je češće ići na »ispovijed«. Sigurno je da se kroz cijelu povijest Crkve nije toliko ispovijedalo kao između 1920. i 1950. godine. Zašto se to opet jednom ne bi izmijenilo?

A zašto danas postoji tako rašireno *zaziranje* od primanja sakramenta svete ispovijedi? Gdje su razlozi za tako brzo opadanje ispovijedi? Zašto su naše ispovijedaonice prazne? Postavljam tezu: *Odlučujući razlog za opadanje ispovijedanja nalazi se u promijenjenom iskustvu današnjeg čovjeka o grijehu i o pomirenju.*

1 Ponajprije tu tezu želim potkrijepiti s rastućim *senzibilitetom* današnjeg čovjeka za *osobne čine i odnose*. Današnji čovjek ne zna što da započne s neosobnim, formalističkim i ritualizirajućim činima. Konkretno to znači ovo: mnogima je prilično teško u izvanjskim činima ispovjedne prakse, kako se ona

još danas vrši (repovi pred ispovjedaonicama, klečanje u uskom ormaru, šaputajuće nabranje grijeha po uhodanoj shemi, nekoliko svećenikovih riječi, napamet izgovorenih, rutinska pokora itd.), iskusiti da *ovdje* i *tako* Bog posreduje u borbi protiv zla. Stoga se u mnogim slučajevima i ne događa u tako ritualiziranom obredu ispovijedi *nikakvo duboko osobno obraćenje* u biblijskom smislu. Dapače, nije li u nekim slučajevima upravo tako, da ondje, gdje ljudi traže pomirenje s Bogom u sakramentalnom obredu, *stvarno pomirenje* to jest pomirenje s ljudima i stvarna uspostava međuljudskih i društvenih odnosa pada u pozadinu?

2 Još se jasnija pretvorba pokazuje u slijedećem: privatna pojedinačna ispovijed fiksirala je *iskustvo grijeha na opipljive*, detaljno izrečene, prema tzv. obrascu za ispit savjesti, pojedinačne prekršaje protiv božanskih i crkvenih *zakona*. Na taj je način ispovijed postala *legalistički* obred.

3 Ispovijed je sa svojim dosadašnjim *usredotočenjem na privatno, dapače na intimno područje* zapostavila velike *društvene grijehe i prekršaje*. Kršćanski život sveden je na odnos između Boga i duše. Zarobljen je pogled na javnu odgovornost kršćanina. U takvom slučaju ljudi imaju vrlo malo osjećaja za društveno važne grijehe kao na primjer neozbiljnost u radu, pomanjkanje političke odgovornosti, nedostatno zauzimanje u prevladavanju javnih zala. Ovakvo privatiziranje krivnje i pomirenja danas se mnogim ljudima čini neprihvatljivim. Stoga mnogi ispovijed osjećaju kao nešto *anakronističko*, nešto što ne odgovara našem vremenu.

4 Starija je generacija odrasla u svijesti da je krivnja stvar *pojedince*, stvar koja se tiče pojedinca i Boga i nikoga više. Iz toga slijedi: zašto bih morao ići k svećeniku i Crkvi, da bih dobio oprostjenje od krivnje? Ovdje dolazi do izražaja neshvaćanje *eklezijske dimenzije* grijeha, pa prema tome i obraćenja i pomirenja. A ondje gdje vlada ovakvo nerazumijevanje, ne mogu se ničim više potkrijepiti smisao i značenje sakramenta pokore. Ovdje se, naprotiv, mora iznova tumačiti, prema naravi stvari, *novo razumijevanje krivnje i pomirenja*.

Iz ovakve kritičke analize sadašnje situacije ne slijedi ni rezignacija ni pesimizam, nego potreba za obnovom. A obnova crkvene ispovjedne prakse moguća je samo ondje, gdje se jasno ukaže na uzroke današnjeg opadanja ispovijedi i ponude rješenja za prevladavanje krize. Ovdje teologija ima vrlo značajnu ulogu.

Slijedeće razmišljanje želi produbiti shvaćanje crkvene prakse pomirenja.

2. SAKRAMENAT POKORE KAO POMIRENJE S BOGOM I S CRKVOM

1 Vertikalni i horizontalni vidovi grijeha i pomirenja

Tradicija je označavala grijeh isključivo kao prijestup Božjih zakona i kao »uvredu« Boga. Ovo je, doduše, posve ispravno, ali nije sve u tome. Ako ošrije pogledamo, vidjet ćemo da je već u Svetom pismu grijeh shvaćen kao pobuna protiv Boga upravo stoga jer je on odbijanje njegova spasenjskog puta.

Ovdje imamo polazište s kojega možemo početi adekvatno razgovarati sa suvremenim čovjekom o iskustvu grijeha i o njegovu čeznuću za pomirenjem. I on ima takva iskustva. Ono što mu nedostaje jest svijest da je zgriješio *pred Bogom*. Nasuprot tomu sasvim jasno osjeća da je određenim činima i djelima jednom zgriješio *protiv sebe sama*, protiv svoga određenja, a drugi put *protiv svoga bližnjega*, dapače i *protiv prirode*.

Današnji čovjek je svjestan, potpuno je sigurno, da je suodgovoran za pokvareni odnos prema drugome Ti i prema ljudskoj zajednici, da je uništio saobraćanje, okužio zajedništvo, izolirao sebe samoga i zbog svoje ravnodušnosti dao pristup zlim silama laži, nepravde i nasilja. U tom smislu vrijedno je spomenuti, da je već u SZ *magijsko* shvaćanje grijeha, u smislu objektivnog prijestupa protiv reda koji je Bog postavio, postupno stupalo u pozadinu i da se razumijevanje grijeha kao *puke uvrede Bogu* uopće ne pojavljuje. Naprotiv! U Knjizi o Jobu čitamo: »Ako griješiš, što si *mu* uradio, prijestupom svojim što si *mu* zadao? Ako si prav, što si dodao *njemu*, i što iz ruke tvoje *on* dobiva?« (Job 35,6-7). Ako dakle grijeh ne pogađa i ne tiče se samog Boga, koga onda on pogađa i koga se tiče? Odgovor na to pitanje nalazi se u r. 8: »Opakost tvoja tebi slične pogađa, i pravda tvoja čovjeku koristi!« Biblija nam dakle odgovara: Grijeh pogađa najprije samog počinioca i ljudsku zajednicu. A kakve onda veze grijeh ima s Bogom? No, *temeljno shvaćanje grijeha* ima već u SZ svoje uporište u *dijaloškom odnosu* Boga i čovjeka. Grijeh je stvarnost koja se događa u dijalogu čovjeka s osobnim Bogom. U *teološkom* razumijevanju grijeha čovjek odbija razgovor s Bogom, on se izvlači iz Božjeg vodstva kojim ga Bog želi dovesti do sreće. On svoje spasenje ne traži u Bogu, nego ga želi postići svojim silama.

Ovo možemo rasvijetliti ispravnim shvaćanjem zapovijedi: Izrael je shvatio »Deset zapovijedi« kao »Deset riječi života«. Njima je mogao stvoriti sebi prostor u kojem se ostvario spasenjski, sretan ljudski život. Tko je dakle radio protiv tih riječi života, radio je najprije protiv *sebe samoga*. Sašao je s puta koji mu je Bog pokazao i omogućio. A budući da je pojedinac po krvnim vezama i po zajedničkoj sudbini tako duboko povezan s cjelinom naroda, onda i njegov grijeh nije nikada samo njegova privatna stvar. Po njegovu grijehu zlo ulazi u zajednicu i razara zajednicu. Onaj tko dakle griješi, griješi stoga najprije protiv svojeg vlastitog spasenja, a onda i protiv *darivaoca* koji mu u ljubavi želi podariti spasenjski život. Grijeh je prema tome *najprije* istupanje iz obruča života, odbijanje spasenjskog puta koji nudi Bog, a *drugotno* je on *zbog toga* i pobuna protiv samog Boga, odbijanje njegove ljubavi, kršenje saveza i izdaja.

Potreba današnjeg čovjeka za pomirenjem isto je tako nestala kao što je nestala i njegova svijest o grijehu. Međutim i ovdje treba svratiti pozornost na slijedeće: usprkos protivnog shvaćanja nekih sociologa i psihologa i današnji čovjek zna da kad postane kriv, on ne može tu krivnju skinuti sam sa sebe te svojim silama i sredstvima ponovno ući u pomirenje. Po svojoj pogrešnoj odluci *u sebi je samome* učinio nešto što se više ne da učiniti neučinjenim. No *osim toga* njegovim je grijehom i *u svijet i u zajednicu* ušlo nešto što se ne da izbrišati. Krivnja se čovjekova »utjelovila« prema van. Ona se utjelovljuje u svim

oblicima nesvladavanja i sebičnosti. Obrnuto, i datosti zajednice ulaze u čovjeka i utječu na njegovo mišljenje i na njegove čine. Nastaje »kružni tok« iz kojega nema novog početka.

Kršćanska objava ukazuje na izlaz iz te situacije: za nju je pomirenje moguće samo kao *dar* Božji. Pomirenje omogućuje kvalitativno novi početak. A to se događa po Isusu Kristu i po nikome drugome. On naviješta dolazak Božjeg kraljevstva. On naglašava da u njemu sam Bog prilazi ljudima, ljubeći ih na vrhunski način i opraštajući im grijeh, te im tako omogućuje novi početak. To se pokazuje na osobit način u tome što Isus Krist u Božje ime izgovara riječi pomirenja. Grijeh, doduše, ne biva zaboravljen, prošlost ne biva neučinjena, ali Isus poručuje da Bog prihvaća grešnika onakva *kakav on jest*, sa svom njegovom grešnom prošlošću. Čovjek se ne mora vratiti na točku ništice svoga života da bi mogao započeti iznova. Grijeh više ne predstavlja *bezizlaznu* situaciju. Čovjek više ne stoji pred razočarajućim pitanjem, kako bi mogao učiniti grijeh *neučinjenim*. Isus mu naprotiv obećaje, da ga Bog prima kao grešnika, da je s njime pomiren.

Pomirenje koje Isus obećaje nedjeljivo je *povezano s pozivom na obraćenje*. Ponudeno oprostjenje jest *omogućenje* i razlog za to da čovjek sa svoje strane stupi na put obraćenja. Zato poslije *indikativa* Isusovih riječi o Kraljevstvu Božjem slijedi *imperativ*: Obratite se i vjerujte! Grešnik treba vjerovati u Isusa na kome se pokazuje što znači Božje Kraljevstvo i spas. Isusov život je život predanja, ljubavi i služenja drugima – iznad svega za malene i progonjene – život poslušnosti i spremnosti za Boga i za njegov zov. On pred ljudima unaprijed živi oslobođenje od svih otuđeničkih pritisaka, nenasilje, istinoljubivost, strpljenje i dobrotu. Bog u Isusu nudi grešniku iskustvo kontrasta spasa, te mu na taj način doziva u pamet nužnost obraćenja. Štoviše, on grešnika *izaziva* kroz ovo iskustvo kontrasta na novi povratak Bogu u njegovu nasljedovanju. Time postaje jasno da su obraćenje i pokora za NZ bitni u *nasljedovanju Isusa*. Ova biblijsko teološko-antropološka razmišljanja od velikog su značenja za produbljeno razumijevanje sakramenta pokore u naše vrijeme. Mora nam biti jasno da norma ispitivanja naše savjesti, obraćenja i pokore ne mogu biti *bilo kakav* model građanske etike ili neki moral zapovijedi ili neki uzorak osrednje pristojnosti, nego sam Isus Krist.

Jedna daljnja odlučujuća točka: ovo obraćenje, na koje Isus poziva grešnika, *ostvaruje se i konkretizira* ne u nekom *izoliranom vertikalnom* odnosu s Bogom (ovdje: moja duša, ondje: Bog), nego u *priklanju* uz čovjeka. Čovjek mora prestati kružiti oko sebe samoga i obratiti se Bogu, a to se može ostvariti u obraćanju bratu, sestri, osobito u obraćanju najsiromašnijima i prezrenima. Ne velim, da obraćanje k Bogu biva eliminirano i/ili nadomješteno obraćanjem čovjeku. *Obadva* se pokreta tu moraju ostvariti: i onaj prema Bogu i onaj prema čovjeku. Međutim, pokret k Bogu *obistinjuje se* kroz obraćanje bližnjemu. To su sasvim jasne poruke NZ.

Kao što grijeh ima socijalne dimenzije, tako se i obraćenje mora ostvariti u jednom novom odnosu prema zajednici. Drugim riječima, kao što se pomirenje ostvaruje u pojedincu tako što on biva prihvaćen unatoč svoga grijeha i pozvan

na nasljedovanje Isusa, tako biva i razorna moć grijeha u odnosu na svijet i društvo zaustavljena time što se na temelju Kristove riječi oprostjenja i njegove smrti stvara prostor u kojem ljudi, kao pomireni, jedni drugima uzajamno opraštaju krivnju i *pouzduju se* u novi početak.

Ovaj *prostor pomirenja jest Crkva*. Crkva živi od onog pomirenja koje je postigla po Isusu Kristu i to je pomirenje dužna dalje davati drugima. A ona nije sektirajuća skupina ljudi. Ona je tu za *sve*. Ona je anticipacija pomirenog čovječanstva. U njoj se treba ostvariti pomirenje sviju s Bogom kroz izmireni život jednih s drugima. Još više: po Crkvi Bog želi svoju pomirbenu vlast učiniti vidljivom svijetu i prisutnom za sva vremena. Crkva ja na taj način, kako reče Drugi vatikanski sabor: »*Znak i sredstvo za najtješnje sjedinjenje s Bogom kao i za jedinstvo sveukupnog čovječanstva.*»⁹ Ona je *sakrament pomirenja*. Novi odnos ljudi s Bogom, koji Isus naviješta i ostvaruje, ostvaruje se na međusubjektivnoj razini u novom ponašanju prema subraći. Zato je *neljubaznost* prema bližnjemu u isti tren odbijanje ljubavi Božje. Ova struktura isusovske poruke – jedinstvo ljubavi prema Bogu i bližnjemu – ostaje sačuvana u apostolskoj kerigmi: »*Rekne li tko: Ljubim Boga, a mrzi brata svoga, lažac je. Jer tko ne ljubi svog brata koga vidi, boga kog ne vidi ne može ljubiti!*« (1 Iv 4,20). Sličnu misao susrećemo i u Ef 2,13s. Mi koji smo nekoć bili daleko, u Kristu smo došli blizu, to jest izmireni smo. Isus je postao *naš mir*. A onda piše: Krist, naše pomirenje, »od dvoga (Židova i pogona) učini jedno: pregradu razdvojnici, neprijateljstvo razori u svome tijelu«.

Drugim riječima: pomirenje s Bogom, mir s Bogom *ostvaruje se* na horizontalnoj razini time što ljudi pomireni žive jedni s drugima, premda su kao npr. Židovi i pogani jedni od drugih totalno odijeljeni. Očigledno, u ovim biblijsko-teološko-antropološkim razmišljanjima nema ni riječi o sakramentu pokore. Ali tu imamo temelje za to da postoji *eklezijalno-sakramentalno pomirenje*. Pomirbeno poslanje Isusovo nastavlja se u »*službi pomirenja*« po Crkvi. Crkveno naviještanje i djelovanje, koje upućuje na Isusa, budući je od njega i ozakonjeno, nosi ovo pomirbeno-osloboditeljsko djelovanje Isusovo kroz povijest sve do naših dana. U Crkvi je sačuvan *prostor izmirenja* koji je Krist ustanovio. U njoj se s Bogom pomiruje kako pojedinac tako i ljudi međusobno, koji jedni drugima opraštaju grijeha. Ovdje grešnik dobiva ohrabrenje za novi početak. Tu jedni drugima pomažu pri stvaranju novog početka i jedni druge prate svojom pomoći. *Pristup k ovom pomirbenom prostoru* događa se po temeljnom sakramentu, po *krštenju*. Njemu prethodi obraćenje Kristu i subraći ljudima. Sakrament dakle ne zamjenjuje ni stvarnost obraćenja ni stvarnost pomirenog života.

2 »*Pokornička Crkva*« kao »*mjesto*« *trajnog pomirenja* Crkva sebe od davnine smatra »*zajednicom svetih*«, ali je svjesna i toga da je trajno potrebna pokore. To znači: *grieh ima za nju, kao i oprostjenje, eklezijalni značaj*. Zajedno s prijanjanjem uz Krista ide i volja za obraćenjem, volja da se pomirenje koje Bog poklanja sve više i više ostvari po stvarnim djelima u međuljudskom pomirenju. Ova *stvarnost pomirenja* je nešto najvažnije.

⁹ LG 1.

U sljedećim recima želim to protumačiti: oni koji su u svome životu ostvarili po obraćenju, vjeri i krštenju velik obrat, po izjavama Svetog pisma i ranokršćanskih Otaca izmireni su s Bogom. Oni su eshatološko novo stvorenje Božje. U njihovim redovima djeluje duh posljednjeg vremena. U njih je, doduše u uvjetima povijesti, to još samo kao klica, u odlomcima i uvijek u napetostima, ali *ipak stvarno* ostvareno i nazočno Božje spasenje. U uvjetima povijesti konkretno znači ovo: stari svijet (eon) grijeha i zla još nije minuo, a nova stvarnost Kristova je tu, nastoji da se probije. Zato je zajednica ipak stalno pod prijetnjom, premda je oteta sili i bezizlaznosti zla. Zato i slijedi nakon indikativa spasenjskog dara svako malo opet imperativ: *kršćani se nalaze u novini života, stoga u skladu s tim novim životom trebaju i djelovati*. Oni su oteți grijehu, stoga mu sada više ne smiju robovati u svome životu.

Prema tome, zajednica se nalazi u svojevrsnoj dijalektici: s jedne strane ona je zajednica svetih, obdarena izvrsnim darovima Duha za uzajamnu službu i bogata u ljubavi i spoznaji; a s druge strane u njoj se nalazi i stalno pomanjkanje nečega. U njoj postoji stvarnost grijeha, i to tako prevedno da u njoj *ideal apsolutne bezgrešnosti nikad nije bio ostvaren*. Grijeh igra u njoj vrlo važnu ulogu u svoj njezinoj mnogovrsnosti, sve do otpada od vjere. Zajednica je svjesna da se temeljna odluka ka korijenitom obraćenju, koja je jednom stvorena, *ne može održati*; zajednica uvijek šepa prema savršenstvu. Stoga mora prije svega u njezinim vlastitim redovima biti preneseno isusovsko pomirenje: »Budite, naprotiv, jedni drugima dobrotivi, milosrdni; praštajte jedni drugima, kao što i Bog u Kristu nama oprostio!« (Ef 4,32). Drugim riječima: oproštenje grijeha koje nam je Bog udijelio mora se nastaviti u bratskom i sestrinskom opraštanju i pomirenju (usp. Kol 3,3; Mt 18,32ss). Ova razmišljanja pokazuju da nipošto nisu privatna stvar ni grijeh ni neprestano novi pokušaji da se nadvlada grijeh i da se živi kao pomiren čovjek. U »ministerium ecclesiae«, u službu zajednice, spada dužnost da se uvijek iznova zameće obraćenje. Zajednica mora pružiti mogućnost za novi život pomirenja time što prenosi Isusovu riječ pomirenja. *To se može događati na različite načine i događalo se u povijesti Crkve, kao što smo vidjeli, na različite načine*. Kao načelo vrijedi: »Crkvena zajednica je mjesto gdje je udomaćeno Božje praštanje; ...Sve ono što nas čini više Crkvom, što nas sve više više okuplja oko Krista, izvor je pomirenja.«¹⁰

3 Pomirenje u današnjim crkvenim oblicima pokore

Nemam prostora ovdje govoriti o mnoštvu oblika permanentne pokore u Crkvi našeg vremena. No čini mi se važnim da nekoliko riječi prozborim o općem pokorničkom slavlju i o »ispovijedi«.

(1) Pokorničko slavlje i opće odrješenje

Pokornička slavlja trebaju i žele učiniti načelno izričitim ono što je šutke oduvijek spadalo u središte *općinskog* života, naime stalno obraćenje i pomirenje. U sredini pokorničkog slavlja stoji suočavanje sa Svetim pismom. Tako postaje jasno: obraćenje, pokora, ispovijed i pomirenje – sve to ima svoju

¹⁰ Glaubensverkündigung für Erwachsene, Njem. Izd. Holandskog katekizma, Freiburg 1971, Hrv. izdanje, Stvarnost–Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

dodirnicu ne u bilo kakvom moralu zakona ili u građanskoj etici, *nego u riječi Božjoj*, koja mi pokazuje put života i poziva da tim putem idem uvijek sve odlučnije. Iz ovog suočavanja s riječju Božjom izrastaju kajanje i *zajednička ispovijed* propusta. Time se očituje *zajednička volja* za obraćenjem, istinska volja da ono pomirenje koje Bog daje *ostvarimo* u međuljudskim odnosima. Ova zbilja pomirenja je ono najodlučnije. Bilo bi posve krivo, ako bismo iz pokorničkog slavlja sada učinili jedan novi sakramentalni ili quasi sakramentalni obred *bez vrijednosti zbilje*.

Što je više pojedinačna ispovijed dolazila u krizu, to je jasnije crkvena praksa otkrivala smisao pokorničkih bogoslužja, koja su se na francuskom jezičnom području pojavila već one 1947. godine. Takvim pokorničkima slavljinama i pokorničkim pobožnostima, *neovisno od sakramenta pokore*, jedva da možemo oduzeti njihovu teološku i pastoralnu vrijednost: ona omogućuju istinski *susret s riječju Božjom*. Pokorničko bogoslužje, spojeno s čitanjem riječi Božje, na opipljiv način omogućuje *solidarnost grešnika sa grešničkom Crkvom*. Sudionici pokorničkog slavlja jedni drugima čine očitim svoju grešnost i kajanje u ispovijedi. Sva se zajednica moleći pred Bogom zauzima za grešnike u svojoj sredini. Ovo uzajamno zauzimanje jednih za druge jedna je od onih molitava Crkve koju Bog, prema Svetom pismu (usp. Mt 18,19; Iv 14,13ss; Jak 5,16 i drugdje), sigurno uslišava. Crkva je već od samog Novog zavjeta uvijek više cijenila zajedničku molitvu nego molitvu vjernika pojedinaca. U tom smislu Drugi vatikanski sabor¹¹ veli da treba svakoj zajedničkoj molitvi dati prednost pred privatnim molitvama. Od tada postoje »kućne crkve« (domus-ecclesia) i »obiteljske euharistije«. U takvim je pokorničkim slavljinama osobito istaknut društveni vid grijeha i pomirenja. A osim ovih teoloških prednosti u prilog takvim pokorničkim bogoslužjima govore i brojni praktični i psihološki razlozi.

Uostalom od samog je početka bilo ukazivano na opasnost da će sakrament pokore s pojedinačnom ispovijedi biti potisnut, možda i posve nestati. Odatle je bilo nužno da se pokornička bogoslužja stave u odnos prema sakramentu pokore i ovisno o njemu vrednuju. Vrlo opsežna rasprava o toj dogmatskoj problematici dovela je do dvije temeljne struje:

(a) Prema prvoj pokorničkom bogoslužju se ne smije pridati nikakvo *sakramentalno* svojstvo. Tridentski sabor veli da grešnik mora priznati svoje grijehe prema vrsti i po broju.¹² Stoga je pokorničko bogoslužje doduše zakonito slavlje, ali oprašta samo lake grijehe. Preporučiti ga treba, budući da ono uvelike pomaže zajednici da se učini sensiblnom za grijeh i priprema ju za sakramentalno pomirenje.

(b) Druga pak struja smatra pokorničko bogoslužje *bez ograničavanja sakramentom*. Karl Rahner misli¹³: »Ako dakle svećenik za vrijeme pokorničkog bogoslužja... (Rahner ima pred očima »normalni slučaj« istinskog kršćanskog života) u izvršavanju svoje crkveno-duhovne službe crkvenoj zajednici izričito

¹¹ SC 27.

¹² Conc. Trid., Sessio XIV, De sacramento Paenitentiae, can. 7-8, DS 17077/8.

¹³ K. Rahner, Bussandacht und Einzelbeichte, u: StdZ 190(1972) 370s. Podvukao pisac.

izgovara Božje oprostjenje, koje se u dubinama duše uostalom ionako zbiva, i ako svoje riječi uistinu onako ozbiljno shvaća kao što ih i izgovara, i kao što one na svaki način proglašavaju milosno događanje u crkvenoj javnosti, *može li onda uopće spriječiti* da njegove riječi ne bi imale sakramentalni značaj?« Uostalom, uopće se ne raspravlja o tome da li je odrješenje koje u tom slučaju svećenik podjeljuje nevažeće – ono je u svakom slučaju važeće – nego da li zakonita *potreba zajednice* opravdava »svećenikovu neposlušnost«, ako on u stanovitim okolnostima svoju punomoć odrješenja izvršava na *nedozvoljeni* način.

God. 1972. rimska je Kongregacija za nauk vjere objavila pastoralne smjernice prema kojima su mogućnosti za podjeljivanje sakramentalnog općeg odrješenja znatno proširene. Prije toga bilo je ono bez prethodnog ispovijedanja grijeha ograničeno samo na nekoliko iznimnih slučajeva. Sada je podjeljivanje odrješenja prošireno na »slučaj nužde«. Nužna su za to kao pretpostavka *četiri* pokornikova čina (ranije: što je moguće prije obaviti pojedinačnu ispovijed. Ove su smjernice od pastoralne pomoći samo ondje gdje se one i *primjenjuju*. Glede primjene važno je ono što se podrazumijeva pod »slučajem nužde«. Sasvim mi se prihvatljivim čini tumačenje H. Vorgrimlera¹⁴: »Pojedinačnu ispovijed poslije općeg odrješenja... mora pokornik obaviti onda kada on nije uvjeren u *subjektivnu fizičku* ili *moralnu nemogućnost*. Nema razloga da ne priznamo *nutarnju nuždu* koja pokorniku *moralno onemogućuje* obaviti pojedinačnu ispovijed kao zakoniti razlog isprike za neobdržavanje odluke o pojedinačnoj ispovijedi. Ne može se nasuprot tomu učiniti važećim to da ova nutarnja nužda proizlazi iz same naravi sakramenta pokore, budući da ovaj predviđa *ispovijed*, pred kojom se čovjek nužno povlači. Nasuprot tomu treba upozoriti na to da postoji nutarnja nužda pokornika koju treba pripisati *krivnji grešne Crkve*: ako ona zaboravi pokorničkom činu oduzetosti izgled suda čovjeka nad čovjekom; ako ona u tome uvjerljivo izrazi solidarnost svećenika s pokornikom u grijehu, priznanju i molitvi itd. Crkva nema pravo da u svojoj legalističkoj strogosti zatvara oči pred takvom nutarnjom nuždom.«

Smjernice Kongregacije za nauk vjere su Biskupske konferencije različito tumačile. U Švicarskoj i u Francuskoj župnik odlučuje o *situaciji nužde* u kojoj će podijeliti opće odrješenje. Njemačka je biskupska konferencija mogućnosti općeg odrješenja »uskogrudno« ograničila, zbog čega su je Rahner i drugi teolozi kritizirali.¹⁵ Sigurno bi bilo krivo, ako bi se općem odrješenju načelno oduzeo sakramentalni značaj, jer da mu manjka *značaj suda*, te da svećenik ne može u općem odrješenju donijeti »osudu« nad grešnikom. Ta u sakramentu pokore se ni ne radi o sudu u juridičkom smislu. Mnogo se više radi o primjeni *milosnog suda Božjega*. Svojim se grijehom grešnik doduše udaljio od Boga i od Crkve. Ali ako on ipak dolazi k sakramentu pokore i u ispovijedi preuzima »liturgijsku ekskomunikaciju«, onda on to čini u Božjoj milosti koju mu Bog podjeljuje čim se odlučio obratiti. Gdje je Bog uistinu usadio u srce grešnika kajanje koje dolazi do izražaja u istinskom obraćenju, Crkva ne može i ne

¹⁴ H. Vorgrimler, Der Kampf des Christen mit der Sunde, u: MzSal 5, 349–467, ovdje 437.

¹⁵ Usp. nav. mj. 363–372.

smije ništa »pridržavati«. Prema tome, pogrešno je ovdje kao razlog protiv sakramentalnosti pokorničkog bogoslužja navoditi nemogućnosti »sudenja«.

Jedan drugi dokaz protiv pokorničkog bogoslužja je još i činjenica da je Crkva sve od Tridentskog sabora za smrtni grijeh tražila pojedinačnu ispovijed. Odgovor na ovaj prigovor je sljedeći: »Prema definitivnoj nauci Crkve sigurno je da se bez sakramentalno obavljene pojedinačne ispovijedi ne može oprostiti *subjektivno teški grijeh*. Međutim, i sada kao i ranije, ostaje pitanje na koje je vrlo teško dati odgovor. Kad taj »peccatum mortale« uistinu postoji... Pitanje, ...koji su to kriteriji za nj, u premnogim je slučajevima stvarno pitanje na koje se ne može dati siguran odgovor; stvar stoga ostaje visiti u zraku te o subjektivnoj sigurnosti ne možemo govoriti, pa prema tome ni grešnika obvezati na pojedinačnu ispovijed.«¹⁶

(2) »Ispovijed«

U nastavku će biti govora o pojedinačnim činima potrebne a inače samo preporučene pojedinačne ispovijedi za teški grijeh. Posebnu pozornost želimo usmjeriti na eklezijano-socijalnu dimenziju koju »Lumen Gentium« ovako izriče: »Oni koji pristaju sakramentu pokore primaju od Božjeg milosrđa oprost uvrede Bogu učinjene i ujedno se pomiruju s Crkvom, koju su svojim grijehom ranili, i koja radi za njihovo obraćenje s ljubavlju, primjerom i molitvom.«¹⁷

(a) Kajanje (obraćenje) i priznanje

Grešnik mora označiti novi početak kajanjem, voljom za obraćenjem i priznanjem krivice. Premda i pokornički obred od 1973. godine utemeljuje potrebu pojedinačne ispovijedi teškog grijeha sudačkim značajem, ipak je razlog za ovakvu pojedinačnu ispovijed (i u povijesti) jedan sasvim drugi. Priznanje grijeha označuje na najodlučniji način napuštanje sebe samoga i samim time udaljšivanje od grijeha. Kada čovjek ne samo priznaje: »Ja sam grešnik!« nego: »Ja sam *taj* grešnik, dionik sam ne samo opće grešnosti čovječanstva nego u tom sam pogledu odgovoran za krivnju i spas«, onda se on tim priznanjem na najodlučniji način udaljšuje i oslobađa grijeha, te objavljuje svoju odluku o obraćenju. Tek priznanjem grijeha grijeh napušta čovjeka. Dietrich Bonhoeffer to lijepo izriče: »Grijeh bi htio ostati nepoznat, on se stidi svjetla. U tami neizgovorenosti on truje sve čovjekovo biće.«¹⁸ U ispovijedi se zbiva prodor. Priznanjem grijeha u lice svog kršćanskog subrata pada posljednja utvrda samoopravdanja. Tako je priznanje grijeha bitno nužno da bi se čovjek oslobodio od grijeha. »Ordo Paenitentiae« (1973) predviđa mogućnost da se ono priznanje dogodi poslije čitanja Svetog pisma. Time je još jednom jasno da grijeh kršćanina nije usmjeren protiv bilo kakve građanske etike, nego je on prekršaj protiv riječi Božje, protiv Boga samoga i protiv njegovoga dara.

(b) Pokornička djela

U starim je vremenima Crkva zahtijevala od pokornika često puta vrlo teška pokornička djela prije nego li ga je pomirila sa sobom i s Bogom. Pa makar

¹⁶ H. Vorgrimler, nav. mj. 430.

¹⁷ LG 11.

¹⁸ D. Bonhoeffer, *Gemeinsames Leben*, München 1953, 77.

danas svećenik daje »odriješenje« već prije obavljenih pokorničkih djela, ipak treba paziti da ta pokora bude istinska i stvarna. Ona mora voditi k ozdravljenju i posvećenju grešnika. Ispovijed ne smije postati »sakrament izbjegavanja pokore«.

Red pokore zahtijeva, da »naložena pokora... uistinu bude spasonosno sredstvo za grijeh i doprinese »obnovi života«. ¹⁹ Ona »ne smije biti samo zadovoljština za počinjeni grijeh, nego i pomoć za novi život i ljekovito sredstvo protiv slabosti. Stoga treba pokorničko djelo, ukoliko je to moguće, odgovarati težini i svojstvu grijeha. Može se sastojati u molitvi, u samozataji, a iznad svega u služenju bližnjemu i u djelima milosrđa, da bi društveni vid grijeha i oprostjenja bio vidljiv.« ²⁰ Pokora je milošću Božjom poduprti odgovor grešnika na silazak Božji u osobi Isusa Krista u Duhu Svetom. Ona nipošto nije uvjet pomirenja. Stoga je važnije svako malo opet naglašavati potrebu obraćenja Bogu i bližnjemu nego li uvijek tjerati grešnika u borbu s grijehom i s njegovim posljedicama.

(c) Polaganje ruku i riječi odrješenja

Poslije priznanja i očitovanja kajanja i spremnosti na obraćenje svećenik izgovara pokorniku odrješenje po »službi Crkve« (ministerium Ecclesiae). U tome se izražava: kao što grijeh šteti zajednici tako zajednica pomaže u osobi predvodnika zajednice u njegovom ponovnom izmirenju. A ovo je ponovno pomirenje sa zajednicom djelotvorni znak pomirenja s Bogom, kako to danas običavaju reći teolozi. Već je prema Tertulijanu mir s Crkvom ujedno i mir s Bogom. ²¹ Kod Augustina čitamo: »*Pax ecclesiae dimittit peccata*«, ²² mir, pomirenje s Crkvom oprašta grijeh. To na upečatljiv način izražava polaganje ruku. Ono je prema staroj predaji znak i ponovnog pomirenja kao i izlivanja Duha Svetoga. Pomirenje grešnika s Crkvom daje grešniku udio na životu Duha Svetoga.

Na svim se odlučnim mjestima pokorničke liturgije pokazuje dakle da pomirenje nije nipošto neki individualni događaj, pa niti neki događaj samo između svećenika i pokornika, nego je ono eklezijalno sakramentalni događaj. Sakramentalno pomirenje ide za ponovnim pomirenjem s Crkvom kao za znakom pomirenja s Bogom.

Danas se s pravom govori o »slavlju pomirenja«. Ovaj je izraz sasvim primjeren naravi sakramenta pokore, budući da je djelo pomirenja koje se u Crkvi događa ujedno i služenje Bogu (bogoslužje) i liturgija, slava milosrdnom i svetom Bogu.

(Preveo s njem. Adalbert Rebić)

¹⁹ Die Feier der Busse, Studienausgabe, Einsiedeln 1974, 14.

²⁰ Ondje, 19.

²¹ Usp. K. Rahner, Zur Theologie der Busse bei Tertulian, Schriften zur Theologie XI, 187–223, ovdje 212–217.

²² Augustinu, De bapt. c. Donat, III, 18, 23.